

IV. A JELENKORI ERDÉLY NÉPESSÉGÉNEK FŐBB DEMOGRÁFIAI VISZONYAI JELLEGZETES IDŐSZAKOK SZERINT

Az 1869 óta lepergett jó száz év népesedéstörténetét öt – jellegzetes időszakok szerint tagolt – fejezetben kívánjuk összefoglalni.

Az első világháború kitöréséig (1914) terjedő időszakot a népesség békés, egyenletes fejlődése jellemzi, melynek felfelé ívelését csak az 1873-as nagy kolerajárvány törte meg. Ezt az első fejezetben a magyarországi népességstatisztika gazdag adatanyagának tükrében vizsgáljuk. A második fejezetben megkíséreljük felderíteni a világháború és a nyomában járó uralomváltozás kihatásait a népesedésre. A népesség számának és összetételének alakulása a két világháború közötti időszakban a harmadik fejezet tárgya lesz, majd a negyedik fejezetben a második világháború négy esztendejének demográfiai kihatásait tekintjük át. Végül az ötödik fejezetben a háború végétől 1977-ig terjedő három évtizednyi időszak demográfiai változásait vesszük szemügyre.

Vizsgálódásaink – a fentebb felsorolt öt fejezet szerint tagolva – általában a következő főbb demográfiai viszonyokra terjednek ki: a népesség nagysága és fejlődése a népszaporulat forrásai szerinti bontásban, az urbanizáció és hatása a városi és falusi népesség megoszlására, a népesség nemzetiségi-anyanyelvi és vallási összetétele, művelődési viszonyok és írni-olvasni tudás, foglalkozási és osztálytagozódás.

Célunk, hogy a demográfiai viszonyok alakulásának térbelileg eltérő sajátosságait is megvilágítsuk – amilyen mértékben a rendelkezésre álló forrásanyag lehetővé teszi. Ezt a célt a népességstatisztikai adatanyagnak az államigazgatás mindenkori területi egységei (megyék, tartományok, az ezekből kiemelt városok stb.) szerint részletezett táblák bemutatásával kívánjuk megközelíteni.

IV.1. DEMOGRÁFIAI VISZONYOK A DUALIZMUS KORÁBAN (1869–1910)

A politikai történetírás a *dualizmus koraként* tartja számon azt a fél évszázados korszakot, mely az 1867. évi kiegyezéssel kezdődött és 1918-ban Ausztria és a történelmi Magyarország feldarabolása következtében ért véget.

A dualista koncepció értelmében Magyarország (melynek immár Erdély is szerves része) de jure önálló állam, saját parlamenttel és felelős minisztériummal. Az államszövetségi kapcsolat azonban, mely a kiegyezés folytán Ausztriához láncolta, az országot de facto a Habsburg Birodalom keleti tagállamának rangjára fokozta le. Ennek bizonyosságául elegendő utalni arra, hogy a kettős monarchia felbonthatatlanságát, rendjét és biztonságát a közös uralkodó főparancsnoksága alá rendelt közös fegyveres erő volt hivatva védeni, a külállamok irányában pedig a birodalmi egység a monarchia közös diplomáciai kapcsolataiban jutott kifejezésre.

Jóllehet tehát, Magyarország állami szuverenitása korlátozott volt, ezzel szemben részesülhetett mindama előnyökben, melyek a monarchia nagyhatalmi tekintélyéből és közös gazdasági területének liberális piacgazdálkodásából eredtek. Találón állapítja meg ezért Hanák Péter: „A dualista monarchia kedvező keretet és jelentős támogatást nyújtott a gazdasági fejlődésnek, elősegítette a kor civilizációs vívmányainak terjedését. E téren is előbbre járt a kelet-európai országoknál és valamelyest a nyugathoz közelített.”¹

E fél évszázados időszak alatt Magyarország gazdasági-társadalmi szerkezete gyökeresen megváltozott. Évszázadokkal lemaradva Európa nyugati részének fejlődésmenetétől,

ekkor alakul ki a modern tőkés gazdaság, ami a polgárosodás gyors előrehaladásával párhuzamosan a gyarapodó munkástömegek osztályharcos szervezkedésének kibontakozásához vezet. Megindul a mezőgazdaság fokozatos modernizálása, a bér munkára alapozott mezőgazdasági árutermelés. Ugrásszerűen fejlődik a gyáripar, 1898–1913 között a gyárak száma 2747-ről 5521-re, a munkások száma 302 ezerről 563 ezerre emelkedik. Az ipari termelés növekedése 1860–1913 között évi 5,2%, elérte az ipari forradalom korára jellemző dinamizmust. Elsősorban ennek következménye, hogy ebben az időszakban a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése 3,7% körül mozgott. Míg 1869-ben a lakosság több mint 75%-a dolgozott a mezőgazdaságban, ez az arány 1910-re 64%-ra csökkent. A kiegyezés idején a nemzeti jövedelem mintegy 80%-át még a mezőgazdaság állította elő, a világháború előtt már csak 62%-át, ugyanakkor az ipari részesedés 15%-ról 28%-ra emelkedett. Az 1910-es években az ipari munkásoknak több mint a fele dolgozott a gyárakban, s az ipari termelés mintegy 3/4 részét már a gépi nagyipar állította elő.² Jórészt ebben a korszakban épültek ki a történelmi Magyarország egész területét ma is behálózó vasútvonalak, melyek az erdélyi tájakat is minden irányban bekapcsolták Európa gazdasági vérkeringésébe. Nagy lendületnek indult az urbanizáció, a jelenlegi Erdély városai javarészt már ekkor bevezették a gáz-, illetve a villanyvilágítást, vízvezeték, csatornázást, kommunális berendezéseket létesítettek, aszfaltozták az utakat. Kiépült az ország közegészségügyi hálózata, a kórházi ágyak száma tízszeresére növekedett. Jelentős mértékben emelkedett a lakosság műveltségi színvonala, az írni-olvasni tudók száma csaknem megkétszereződött.

A dualizmus kori Magyarország államkerete határozta meg az ország egységes vérkeringésébe bekapcsolt erdélyi részek gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését is. Amikor tehát rátérünk annak vizsgálatára, hogyan alakultak a jelenkori Erdély népességének főbb demográfiai viszonyai ebben a korszakban, állandóan szem előtt kell tartani, hogy e terület az akkori Magyarország szerves részeként kapcsolódott be a fejlődés országos irányvonalába.

Ebben a fejezetben a dualizmus korának csak az 1869–1910. évi népszámlálások által határolt 41 éves időszakát tárgyaljuk. E korszak utolsó nyolc évéből mindössze három és fél év telt el békében. Ezért célszerűbbnek véltük, hogy az 1910-es népszámlálástól az 1920. évi népösszeírásig eltelt egész évtizedet, melynek jellegzetességét főleg a világháború és az uralomváltás által kiváltott demográfiai hatások szabták meg, a következő fejezet tárgykörébe utaljuk.

IV.1.A. LÉLEKSZÁM, TÉNYLEGES SZAPORODÁS, NÉPSŰRŰSÉG MEGYÉK SZERINT

A jelenkori Erdély 22 megyéjének területi adatait, valamint a megyék népességének számát az 1869–1910 között tartott öt népszámlálás szerint a 3. [4.] sz. tábla szemlélteti.

A városi és falusi települések megyei beosztása, továbbá a megyék területe és megnevezése tekintetében az 1920. évi népösszeírás eredményeiről közzétett kiadványt vettük alapul, s ennek (részben helyesbített) lélekszám-adatait is feltüntettük.³

Noha talán anakronizmusnak tűnik, párhuzamosan megjelöltük – egyrészt elvi állásfoglalásból, másrészt gyakorlati megfontolásból – a megyék magyar és román nevét is, egyben leszögezve, hogy ezt a gyakorlatot munkánkban mindvégig következetesen alkalmazzunk minden földrajzi fogalommal (helység, tartomány stb.) kapcsolatban, tekintet nélkül arra, hogy az adott időpontban mi volt ezek hivatalos elnevezése.

Mindehhez szükséges megjegyezni még a következőket:

a. Az államigazgatás területi szerkezetének változásait tárgyaló fejezetben már utaltunk arra, hogy azt a 16 megyét, mely nagyjából megfelel a történelmi Erdély és az egykori Partium területének, s amely megyéket a 3. [4.] sz. tábla ezzel a megjelöléssel külön is összefoglalja,

a román adminisztráció az 1876: XXXIII. törvénycikk alapján megállapított s azóta is változatlan területi beosztással, osztatlanul vette át, s ezért népességszámuk megállapításánál teljes biztonsággal támaszkodhattunk a vonatkozó népszámlálási kiadványok megyei adatsoraira.⁴

b. Az 1876: XXXIII. törvényben szabályozott közigazgatási beosztást a román állam 1925-ig általában tiszteletben tartotta ama megyék vonatkozásában is, melyeknek csak kisebb-nagyobb része került román uralom alá, s amelyeket a tábla, egyéb magyarországi részek gyűjtőfogalmával jelölve, szintén külön összesít. Ezt az elvet csak egy esetben törte át: Varadia községet, mely az uralomváltozásig Temes megyéhez tartott, Krassó-Szörény megyéhez csatolta, s ezért adatsorainkban következetesen itt vesszük figyelembe. Egyébként Krassó-Szörény megyét – miután csupán két kis községét (Krassósombat és Udvarszállás) kapta Jugoszlávia – talán szintén az osztatlanul Romániához csatolt megyék sorába számíthatjuk.

c. Nyolc magyarországi megye Romániához csatolt részeiből – Ugocsa és Csanád megye községeit Szatmár, illetve Arad megyéhez csatolva, Temes és Torontál megye Romániának ítélt részeit pedig egyesítve – öt megyét létesítettek: Bihar, Máramaros, Szatmár-Ugocsa, Arad-Csanád és Temes-Torontál. Annak érdekében, hogy homogén adatsorokat képezhessünk, abból a fikcióból kellett kiindulnunk, mint ha ez az öt megye a tárgyalt egész korszak alatt a román állami adminisztráció által 1920-ban megállapított keretek között létezett volna. Az 1869–1910 között tehát még fiktív megyék népességének számát ebben az időszakban a községi adatok alapján állapíthattuk meg.⁵

d. Temes-Torontál megye területe kisebb mértékben módosult az 1923. évi belgrádi határkiigazítási egyezmény következtében. E szerint Románia átengedte Jugoszláviának Káptalanfalva (Captalan), Módos (Modoš) és Párdány (Párdani) községeket, cserébe viszont megkapta Jugoszláviától a következő tíz községet: Csene (Cenei), Óbék (Beba Veche), Nagyszám (Jamul Mare), Lacunás (Lăţunaş), Öregfalu (Pustiniş), Újvár (Uivar), Pusztakeresztúr (Cherestur), Karácsonyliget (Soca), Kiskomlós (Comloşul Mic) és Zsombolya (Jimbolia). Az egyesített megye népességének számát 1869–1910 között ennek figyelembe vételével állapítottuk meg. Az 1920. évi népszámlálás megyei eredményeit oly módon helyesbítettük, hogy töröltük a Jugoszláviának átengedett három községet, a cserébe kapott községeknek az 1910-es népszámlálási adatok alapján becsült lélekszámát viszont hozzászámítottuk.

Ezek után rátérve a 3. [4.] sz. tábla adatainak elemzésére, induljunk ki abból, hogy a jelenkori Erdély népessége 1869–1910 között kerekén egy millióval, vagyis 24,7%-kal nőtt meg.⁶ Ehhez viszonyítva azonban a *tényleges szaporodás* üteme megyénként igen nagy eltéréseket mutat.

A legkiemelkedőbb Máramaros megye 65,8%-os (évi 1,6% körüli) népszaporodása, ami – mint a következőkben látni fogjuk – egyrészt a magas természetes szaporodással, másrészt azzal magyarázható, hogy a megye lakossága csak az utolsó évtized vége felé kapcsolódott be a kivándorlási mozgalmába, melynek méretei a többi megyékhez viszonyítva akkor is szerényebbek maradtak. Ezek mellett a népszaporodás pozitív tényezőjeként tartható számon a zsidó (és talán rutén) bevándorlás is.

A népgyarapodás megyei rangsorában Kolozs megye következik 40,4%-kal, ami évi átlagban majdnem eléri az 1%-ot. Ebben jelentős szerepe lehetett a gyors ütemben iparosodó, kereskedelmi és művelődési (egyetem) központ rangjára emelkedő Kolozsvár város népességfelszívó erejének.

Az igen élénk születési mozgalom, a kedvezőbb reprodukció hatását tükrözi – jelentős vándorlási vesztesége ellenére is – Csík megye 35,8%-os népszaporulata. Ez azonban már csak 0,87% évi átlagnak felel meg.

Csik megye népnövekedési arányát némileg megközelítette még Beszterce-Naszód (32,7%), Maros-Torda (32,6%) és Hunyad megye (32,1%). Az átlagosnál kedvezőbb, de 30%-on aluli volt a lélekszám-emelkedés aránya Bihar, Szatmár-Ugocsa, Arad-Csanád és Torda-Aranyos megyében.

Ezzel szemben 12 megye népfejlődése az átlagon aluli maradt, a megyék többségében tehát az évi tényleges népszaporodás aránya legfeljebb 0,56%-ot ért el. A népgyarapodás rangsorában utolsó helyen álló Nagy-Küküllő megye, melynek 8,2%-os, évi átlagban alig 0,2%-ot kitevő lélekszám-növekedése a népességszám stagnálását jelzi. De Fogaras megye csupán egy árnyalattal kedvezőbb (9,5%), valamint Temes-Torontál megye 13,3% (évi 0,32%) szaporodási aránya sem igen haladja meg a stagnálásnak minősíthető szintet.

A megyék többségének gyenge népgyarapodását nem ellensúlyozhatta néhány megye kiemelkedő fejlődési aránya, minek következtében a jelenkori Erdély összes népességének növekedési üteme 1869 és 1910 között évi átlagban mindössze 0,6%-ot mutat. A fejlődés korántsem kielégítő mértékét – megyei viszonylatban is – jórészt megmagyarázza, hogy e 41 éves időszak kolera sújtotta első szakaszában (1869–1880 között) az egész terület népessége csaknem 200 ezerrel fogyott, bár a járvány okozta veszteségek megyénként eltérőek voltak. Kedvezőbb képet mutatna tehát az egyes megyék népgyarapodási aránya, ha az 1910. évi lélekszámokat az 1880. évekhez viszonyítanánk. E három évtized alatt ugyanis a terület összes népessége több mint 1 millió 200 ezerrel, vagyis 30,7%-kal növekedett, a növekedés üteme – a fokozódó kivándorlás ellenére – elérte az évi 1,02%-ot, aminél magasabb egyetlen későbbi időszakban sem volt.

A népnövekedés arányában emelkedett a különböző közigazgatási egységek, s így az egész terület *népsűrűsége*, miként erről a 3. [4.] sz. tábla adatai szintén tájékoztatnak. Mielőtt ennek elemzésébe bocsátkoznánk, érdemes egy pillantást vetni a megyék területe és népességszáma tekintetében észlelhető nagy eltérésekre. Részletes felsorolás helyett elegendő, ha Brassó megye 1412 km² területét szembeállítjuk a 11 ezer km² kiterjedésű Krassó-Szörény megye hétszer akkora területével, vagy ha látjuk, hogy Brassó megyében 1869-ben mindössze 83 ezer ember élt, míg Temes-Torontál megye lakosainak száma már ekkor közel járt a félmillióhoz.

A népesség földrajzi eloszlásának egyenetlenségét legszembetűnőbben a megyék négyzetkilométerenkénti átlagos lakottságát kifejező ún. nyers népsűrűségi arányszámok tükrözik. Míg ugyanis a jelenkori Erdély területére számított átlagos népsűrűség 1869-ben 41,3 fő volt, a megyei adatok ettől lefelé és felfelé egyaránt nagy különbségről tanúskodnak. Temes-Torontál megyében a népsűrűség már 1869-ben meghaladta a 63 főt, s így a legsűrűbben lakott megyének számít azóta is. Ugyanakkor a két legritkábban benépesült megye Csík és Beszterce-Naszód volt, az előbbi 21,2, az utóbbi 22,2 népsűrűségi arányszámmal.

Hasonló eltérések tapasztalhatók a népsűrűsödés mértéke tekintetében is. A vizsgált egész terület népsűrűsége 1869-től 1910-ig 10,2 lélekkel emelkedett. Ez idő alatt a népsűrűsödés Kolozs és Máramaros megyében meghaladta a 17 főt, de Fogaras és Nagy-Küküllő megyében alig több mint 3 fő volt. A tábla adataiból érdemes még kiragadni, hogy amíg Csík és Beszterce-Naszód megyében a négyzetkilométerenkénti átlagos lakottság az egész időszak alatt több mint 7 fővel emelkedett, Temes-Torontál megyében éppen hogy megközelítette a 8 és fél főt.

A nyers népsűrűségi arányszám csupán egy bizonyos terület átlagos benépesedtségét fejezi ki, de nem tájékoztat arról, vajon az adott terület képes-e a rajta tömörült népesség megélhetését biztosítani, vagy éppen ellenkezőleg: nem nyújthatna-e még nagyobb tömegű népesség számára is életlehetőséget. A nyers népsűrűségi index tehát nem túl alkalmas a túl- vagy alulnépesedés mérésére.

A szakirodalom ezért az ún. tisztított népsűrűségi index kiszámításának számos módszerét dolgozta ki. Ezek irányelve általában az, hogy a népet – bár a területhez van kötve – nem a terület tartja el, hanem annak gazdasági tényezői.

Többek között kísérlet történt a népsűrűség közgazdasági indexének nevezhető mutatószám szerkesztésére is, mely a vonatkozó terület népeltartó kapacitását összes gazdasági erőforrásainak, természeti viszonyainak mérlegelésével, ezeknek a nyers népsűrűséghez viszonyított aránya alapján jelezne. Ez a módszer, bár elméletileg tökéletesnek látszik, gyakorlati alkalmazhatósága leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Hiszen nem hogy kisebb területi egységek (megyék) vonatkozásában, de még egy egész országra vonatkozóan sem áll rendelkezésre a terület gazdasági erejét kifejező valamennyi adat. Nyilvánvaló tehát, hogy a hiányos adatok alapján kiszámított indexek a megyék népeltartó kapacitását nem tükrözhetnék reálisan, s ezért céltalan volna e módszer alkalmazásával kísérletezni.⁷

A terület népeltartó kapacitásának mérésére elég általánosan alkalmazzák az agrár-népsűrűségi indexet, mely a népességszámot csak a mezőgazdaságilag hasznosítható terület-hoz viszonyítja.⁸ E módszer alkalmazásával Venczel József arra a megállapításra jutott, hogy a történeti Erdély agrár-népsűrűségi átlagánál a Székelyföld agrár-népsűrűsége több mint 26%-kal magasabb, de Csík és Udvarhely megyében az átlagosnak közel kétszerese.⁹ Az agrár-népsűrűségi index segítségével elég megbízhatóan felmérhető egy olyan terület népeltartó kapacitása, mint amilyen a Székelyföld, ahol a lakosság túlnyomó többségének megélhetését az agrár szektor biztosította. De tekintetbe kell vennünk, hogy a lendületes fejlődésnek indult bányászat és gyárpar néhány megyében (így különösen Hunyad, Krassó-Szörény) már a lakosság egyre növekvő rétegei számára nyújtott életlehetőséget. S bár a vizsgált korszakban a lakosság nagyobb része mindenütt még a mezőgazdaságban dolgozott, az ipar, bányászat, közlekedés, kereskedelem ágazataiban foglalkoztatottak száma, eltérő arányban ugyan, de csaknem minden megyében emelkedett. Emiatt a megyék népeltartó kapacitását az agrár-népsűrűségi indexek többé nem fejezhetik ki reálisan.

Fontolóra véve, hogy a tisztított népsűrűségi index egyéb számításai módszereinek alkalmazása se kecsegtetne sikerrel, fogadjuk el kiindulási alapul a nyers népsűrűségi arányszámokat. Ezek gyakorlati előnye, hogy könnyen kiszámíthatók, félreérthető adatai viszont a megyék helyi adottságaiban rejlő népességeltartó tényezők és egyéb erre utaló demográfiai folyamatok mérlegelése segítségével viszonylag helyesen értékelhetők. Ennek lehetőségét két példával világítjuk meg. Nézzük egyfelől a legritkábban benépesült Csík megyét, melynek népsűrűsége még 1910-ben sem érte el a 29-et, mégis túlnépesedésre utal az a körülmény, hogy – az ipari fejlődésben lemaradva – szapora népének jelentős hányada elvándorlásra kényszerült. Ezzel szemben Hunyad megye, bár népsűrűsége 1910-ben meghaladta a 43 főt, népeltartó kapacitása mégsem volt kimerítve. Ennek bizonyága, hogy a tőkés nagyüzemek növekvő munka-erőszükségletét a megye – egyébként is kedvezőtlen – népszaporulata nem lévén képes kielégíteni, a hiányzó munkaerőt más megyék népfellegéből kellett pótolni, miként erről majd a vándormozgalom jelentős pozitív egyenlege alapján is meggyőződhetünk.

IV.1.B. *A NÉPSZAPORULAT FORRÁSAI, KÜLSŐ ÉS BELSŐ VÁNDORMOZGALOM*

A megyék népességfejlődéséről bemutatott adatokat vizsgáljuk meg e tényleges népszaporulat forrásai (tényezői) szerinti bontásban. A 4. [13.] sz. tábla – a tényleges népnövekedés adatsoraival párhuzamosan – a természetes szaporodás alakulásáról tájékoztat, mégpedig évtizedenként tagolva, majd az 1869–1910 közt eltelt egész időszak adatait összefoglalva.¹⁰ A tábla tanúsága szerint a tényleges népnövekedés döntő forrása ebben az időszakban a természetes szaporodás volt, mely – néhány kivételtől eltekintve – legtöbb megyében meghaladta a tényleges szaporodás mértékét.

Minthogy pontos népmozgalmi statisztika csupán 1876 óta áll rendelkezésre, behatóbb vizsgálódásainkat – az 1869–1880-as évtized figyelmen kívül hagyásával – kénytelenek vagyunk az 1880–1910 közti időszakra korlátozni. E három évtized népességlejlesztésének demográfiai komponenseiről az 5. [14c.] sz. tábla ad összefoglaló képet, bemutatva a leg-alapvetőbb népesedési folyamatok: a születések és halálozások és e két jelenség mérlegének, a természetes szaporodásnak, valamint a tényleges és természetes szaporodás különbözetéből adódó vándorlási egyenlegnek (többség vagy hiány) az alakulását, végül a természetes népmozgalom ezer lélekre számított évi átlagos arányszámait, megyék szerint.

Az 5. [14c.] sz. tábla adataiból kiviláglik, hogy az első világháborút megelőző három békés évtized alatt a jelenkori Erdély népességének természetes szaporulata elérte a 32,8%-ot, tehát évenkénti átlagra számítva csaknem 0,1%-kal magasabb volt az akkor általában kedvezőnek számító 1%-os évi szaporodási aránynál. A megyék fele részében azonban a természetes szaporodás aránya ezen az átlagon alul ingadozott, és csak a másik fele részében lépte túl a közepes szintet.

Ebben a vonatkozásban csupán Máramaros megye emelkedik ki évi 1,9%-nak megfelelő születési többlettel. A sorrendben utána következő Szatmár, Bihar és Szilágy megye népességének évi természetes szaporodási aránya már az 1,4%-ot se haladta meg, de még évi 1,3% körül mozgott a születési többlet rátája Maros-Torda, Csík, Kolozs és Kis-Küküllő megyében is.

Ezzel szemben Krassó-Szörény megye évi 0,66%-os természetes szaporulatával az utolsó helyen áll a megyei rangsorban, és ennél csak egy árnyalattal kedvezőbb Hunyad megye 0,7%-ot alig túlhaladó aránya, de Temes-Torontál és Nagy-Küküllő megyében is éppen csak megközelítette a 0,9%-ot. Ezekon kívül még Szeben megye (évi 0,9%-os) természetes szaporulata maradt 1% alatt, míg a többi megyéé 1–1,2% között váltakozott.

A természetes népszaporodás területileg eltérő ütemét a népesség újratermelődési folyamatának két tényezője: a *születési* és *halálozási* mozgalom alakulása határozta meg. Az 5. [14c.] sz. tábla idevonatkozó abszolút számadatok mellett feltünteti az ezer lélekre számított évi átlagos arányszámokat is, mégpedig – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – az időszak közepi népességszámhoz viszonyítva.

A születésgyakoriság tekintetében kiemelkedik Arad, Bihar, Máramaros, Szatmár, Szilágy és Torda-Aranyos megye. Ezekben a megyékben az élveszületési arányszám 40,7–44,1 ezrelék között ingadozott, amit azonban ellensúlyozott magas (30 ezrelék fölötti) halálozási arányszámuk. Hogy Máramaros megye – bár születési arányszámát tekintve csak a harmadik helyen áll – természetes szaporodás rangsorában mégis az első helyre került, viszonylag kedvező (28,9 ezrelék) halandósági mutatójával magyarázható. A 40 ezreléket megközelítő élveszületési és a 30 ezrelék alatti halálozási indexnek tulajdonítható Csík, Kis-Küküllő és Maros-Torda megye 10 ezreléket meghaladó reprodukciós aránya.

Ezzel szemben Krassó-Szörény megye, ahol a születési index a legalacsonyabb (32,3 ezrelék) volt, igen mérsékelt ütemű természetes szaporulatát is csak alacsony (26,4 ezrelék) halandósági arányszámának köszönheti. A halálozási mutató Brassó megyében volt a legalacsonyabb (24,6 ezrelék). Ennek tulajdonítható, hogy ebben a megyében a természetes szaporodás üteme mégis jóval kedvezőbb volt, mint Hunyad megyében, ahol a csaknem azonos születési hányados 27,7 ezrelékes halandósággal párosult. Viszont Nagy-Küküllő és Szeben megye szintén igen gyenge természetes szaporodásának oka abban keresendő, hogy mind a születési, mind a halálozási mérőszámok alacsony szinten mozogtak.

A 6. [9.] sz. tábla, mely a megyék természetes népmozgalmának arányszámait évtizedenként tagolva szemlélteti, a születési és halálozási indexek csökkenő tendenciájára hívja fel a figyelmet. Ha az első (1880–1890) évtizedet az utolsó (1900–1910) évtizeddel vetjük egybe, látható, hogy az egész terület népességének vonatkozásában a születési index 42,2 ezrelékről 35,5 ezrelékre, a halálozási index 32,0 ezrelékről 26,1 ezrelékre esett vissza.

Minthogy tehát a születésgyakoriság csaknem 16%-kal, a halandóság viszont 18,4%-kal csökkent, ez a természetes szaporodás mutatójánál mindössze 7,8%-os csökkenést eredményezett.

A születési és halálozási arányszámok csökkenése minden megyében észlelhető ugyan, de eltérő arányban, minek következtében a természetes szaporodás mutatójának csökkenése is eltérő arányú volt. Néhány megyében (Beszterce-Naszód, Máramaros, Arad-Csanád) azonban a természetes szaporodás indexe még némileg emelkedett is. Az emelkedő tendencia különösen szembetűnő Csík megyében, ahol a halandóság visszaesése több mint háromszorosan felülmúlta a születésgyakoriság csökkenésének arányát, s ennek következményeként a természetes szaporodás mérőszáma 8,7 ezrelékről 12,0 ezrelékre emelkedett. Viszont Krassó-Szörény és Szolnok-Doboka megyében a halálozási mutató jóval kisebb mértékben csökkent, mint a születési index, s így e két megye népességének reprodukciós aránya az átlagosnál nagyobb mértékben esett vissza.

Ebben az időszakban a városi népesség születésgyakorisága egyre inkább elmaradt a falusi népességé mögött, ami azonban nem járt együtt a halandóság hasonló arányú csökkenésével. Bár a városi lakosság száma a falvak népéhez viszonyítva jóval gyorsabb ütemben növekedett, ebben egyre jelentéktelenebb szerepe volt a városi népesség természetes reprodukciójának. Így a városok népességének számbeli gyarapodását csak a falusi népfelesleg városokba áramlása biztosíthatta, végső soron tehát az általános népgyarapodás csaknem kizárólagos forrását a falvak agrárnépességének természetes szaporulata képezte.

A megyék összes népességének tényleges és természetes szaporodását eltérő arányban befolyásolta az a körülmény, hogy megyénként eltérő volt a városi és falusi népesség aránya. Ennek a zavaró körülménynek a kiküszöbölése érdekében szerkesztettük a 7. [14.] sz. táblát, mely a megyék falusi népességének 1900–1910 közötti népmozgalmi adatait szemlélteti, egyben pedig – a tábla végén globálisan feltüntetve a városi népesség vonatkozó adatait – jelzi a városok és falvak népfejlődésének eltérő jellegzetességeit. Figyelmet érdemel, hogy a falusi népesség természetes szaporodási aránya (10,6%) közel háromszorosan meghaladta a városi népességét (3,6%), ugyanakkor a tényleges szaporodás üteme csaknem hasonló arányban fordított (6,7:17,5%) volt, de egyes megyékben ennél is jelentősebb arányeltolódások észlelhetők.¹¹

Összegezve az elmondottakat: a természetes népmozgalomról 1900–1910 között mind a 22 megyére vonatkozóan pontos adatok állnak rendelkezésre, és bár 1880–1900 között a hat töredék megyét illetően jórészt becslésre vagyunk utalva, a becsült adatok olyan gondos és körültekintő mérlegelés eredményei, melyek feljogosítanak arra, hogy – még a töredék megyék vonatkozásában is – megközelítően hitelesnek tekinthessük az egész három évtizednyi időszak népmozgalmát szemléltető 5. [14c.] sz. tábla adatait.

A népesedés másik tényezőjének, a különböző irányú és jellegű *vándorlásoknak* (mechanikus népmozgalomnak) lélekszámformáló hatásáról – megfelelően részletezett hivatalos adatforrások hiányában – csak a népszámlálások közti tényleges és természetes szaporodás egybevetése útján kiszámítható vándorlási egyenleg, az ún. mérleg-módszer eredményei alapján tájékozódhatunk. Miként az 5. [14c.] sz. tábla adataiból kiviláglik, a megyék lélekszám-alakulásának mértékét nem csekély mértékben a vándorlási egyenleg nyereséges vagy veszteséges volta és nagysága határozta meg.

Az 1880–1910 között eltelt három évtized vándorlási egyenlege csupán hat megyében volt nyereséges. Így Hunyad megyében a tényleges népgyarapodás forrását 1/3 részben a vándorlási többlet képezte. Krassó-Szörény megye népesedési mérlege, bár kisebb arányú vándorlási többlettel zárult, az odavándorlást – Hunyad megyéhez hasonlóan – a tökéletes nagyüzemek növekvő munkaerő-igénye tette szükségessé, melyet népességük igen kedvezőtlen természetes reprodukciója nem volt képes kielégíteni. Bihar és Kolozs megye elég jelentős vándorlási többlete jórészt a gyors ütemben fejlődő Nagyvárad és Kolozsvár vonzóerejének

tulajdonítható. Erre utal az a körülmény, hogy – e két város nélkül számítva – a falvak vándorlási egyenlege mindkét megyében negatív előjellel zárulna (lásd 7. [14.] sz. tábla). Beszterce-Naszód és Máramaros megye jelentéktelen vándorlási többlete – mint már jeleztük – főleg a zsidó bevándorlással magyarázható.

A vándorlási veszteség Fogaras és Nagy-Küküllő megyében volt a legnagyobb arányú, népességük három évtizedes természetes szaporulatának – bár a reprodukciós arányt tekintve a közepes szintet se közelítették meg – több mint a felét veszítették el. De a nagyarányú vándorlási veszteség folytán veszendőbe ment Udvarhely megye természetes szaporulatának 44,2%-a, Háromszék megye születéstöbbletének csaknem 40%-a, Kis-Küküllő és Brassó megyében mintegy harmadrésze.

A jelenkori Erdély három évtizedes népesedési mérlege végül is csaknem 85 ezer főnyi passzív vándorlási egyenleggel zárult. Ennek közel a fele, több mint 40 ezer lélek esett a Székelyföld négy megyéjére (Csík, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely), ami azt jelenti, hogy e négy megyéből egy egész megye harminc éves népszaporulatának megfelelő ember-tömeg volt kénytelen elhagyni szülőföldjét. Ennél meggyőzőbben mi sem bizonyítja az iparfejlesztés terén elhanyagolt Székelyföld túlnépesedését, népeltartó kapacitásának elégtelenségét.

A vándorlási egyenlegek – mint a mérleg-módszer eredményei – csupán a népszámlálások közti tényleges és természetes szaporodás különbözetét határozzák meg. Ennek folytán tájékoztatnak a megyékbe érkező és onnan távozó vándorlók száma közt mutatkozó különbözetről, valamint a negatív vagy pozitív előjelű vándorlási egyenlegeknek a népességfejlődésre gyakorolt hatásáról is. De nem mondanak semmit a különböző irányú vándormozgások nagyságáról, tehát arról, hogy milyen nagy tömegek ellentétes irányú vándorfolymata eredményezett egy esetlegesen jelentéktelen vándorlási többletet vagy hiányt, avagy netán a tényleges és természetes szaporodás egyensúlya mögött is nem rejlik-e az ide-oda vándorlók nagy száma.

A mérleg-módszer eredményei nem derítenek fényt arra se, hogy a vándorlási egyenleg alakulására milyen mértékben hatott egyfelől a belső – az akkori Magyarország határain belül folyó – népáramlás (oda- és elvándorlás), másfelől a külső, nemzetközi vándormozgalom (ki- és visszavándorlások, illetve bevándorlások) különbözetének nyereséges vagy veszteséges volta.

A különféle vándoráramlások közül ebben az időszakban a népességfejlődést a legnagyobb mértékben a *kivándorlás* befolyásolta, ami a múlt század hetvenes éveiben indult meg és az első világháborúig hullámszerű keretekben állandóan folyt, milliós veszteséget okozva az egész ország népességének. Arra vonatkozóan, hogy a kivándorlás következtében a jelenkori Erdély népessége milyen veszteséget szenvedett, csak 1899–1915 között állnak rendelkezésre hivatalos statisztikai adatok.¹² Ezeket a 8. [47.] sz. tábla megyék szerint tagolva mutatja be. A tábla adatsorai nem szorúlnak ugyan magyarázatra, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a kivándorlás fő gócai Nagy- és Kis-Küküllő, Szeben, Fogaras és Temes-Torontál megyében voltak. Az összesített adatokból kitérünk, hogy ebben a 17 éves időszakban a jelenkori Erdély területéről 393 ezer ember vándorolt ki és 76 ezer (a kivándorlók 19,3%-a) tért vissza szülőföldjére, a nettó kivándorlási veszteség tehát 317 ezer fő, ami az egykori Magyarország egymilliót meghaladó kivándorlási veszteségének kerekén 30%-a.

A tábla adatsorai szemléltetik továbbá, hogy a kivándorlók többségének (66,8%) úti célja az amerikai kontinens volt, de a Romániában kivándorlók száma is meghaladta a 112 ezret és egyes megyékből a Németországba irányuló kivándorlás aránya sem jelentéktelen.

A 9. [48.] sz. tábla a kivándorlók anyanyelvi (nemzetiségi) megoszlásáról ad áttekintő képet, a 10. [49.] sz. tábla pedig a romániai kivándorlás etnikai vonatkozásairól tájékoztat. E két tábla részletesebb elemzésére a nemzetiségi viszonyok vizsgálata kapcsán még visszatérünk.

Szembetűnő, hogy 1900–1910 között a statisztikai adatok alapján kimutatott kivándorlási veszteség – megyék szerint és országos viszonylatban is – jóval nagyobb, mint amennyit a mérleg-módszer eredményeként a negatív vándorlási egyenleg mutat, holott ez utóbbi adat a teljes, tehát a belső vándorlási veszteséget is tükrözi. Ez az ellentmondás arra utal, hogy a statisztikai adatforrások a valóságosnál sötétebb képet festenek a kivándorlás, főleg pedig a kivándorlási veszteség nagyságáról. Ennek egyik valószínű oka, hogy a visszavándorlás számbavétele hiányos lehetett, az időközben hazatértek és újból kivándoroltak a statisztikában többszörösen szerepelhettek, s így feltehető, hogy a visszavándorlók száma a kimutatottnál lényegesen nagyobb volt.¹³ Mindez fokozottabban érvényes a romániai kivándorlásra, melynek célja gyakran nem a végleges áttelepülés, hanem ideiglenes munkavállalás (mezőgazdasági munkások, házi cselédek stb.) volt, és amikor ennek végeztével hazatértek, a statisztikai számbavételből kimaradtak.

Emellett a kivándorlást bizonyos mértékű bevándorlás is ellensúlyozta, bár ennek nagyságát a hivatalos statisztikai adatgyűjtés nem mérte fel. A kor liberális eszméivel és a humanizmus elveivel ellenkezett volt, hogy a magyarországi kormányok akadályt gördítsenek az oroszországi pogromok előtt Galicián keresztül menekülő zsidóság beáramlása elé, amit megkönnyített a Kárpátok átjáróinak nehezen ellenőrizhető volta is. Ennek tulajdonítható, hogy Magyarország izraelita vallású lakosságának száma 1910-ben meghaladta a 800 ezret. Csak bevándorlással magyarázható, hogy a jelenkori Erdély területén az izraeliták száma az 1880–1910 között eltelt három évtized alatt 105 ezerről 182 ezerre emelkedett, a tényleges gyarapodás aránya tehát csaknem 73%, ami több mint kétszeresen meghaladta az összes népesség tényleges szaporodási arányát. Bizonyára szerényebb mérvű lehetett a juhnyájukat terelgető rutének és románok beszivárgása a Moldvával határos havasi legelőkön keresztül, amire – közvetlen adatforrások hiányában – a máramarosi ruténség, valamint Beszterce-Naszód, Csík és Háromszék megye románságának az átlagon jóval felüli gyarapodási aránya alapján lehet következtetni.

A *belső vándoráramlások* alakulását csak közvetett módszerrel, nevezetesen a születési hely statisztikája alapján lehet nyomon követni. A népszámlálások idevonatkozó táblázatai részletezik, hogy az egyes megyékben (illetve városi törvényhatóságokban) összeírt, jelenlévő népességből egyfelől hányan születtek más, név szerint megjelölt megyékben (városi törvényhatóságokban), másfelől melyik megyében (városban) hány személy vétetett számba azok közül, akik nem az illető megyében (városban) születtek, ahol a népszámlálás időpontjában laktak. Ez a statisztika, bár nem mozgási jelenséget, hanem állapotot rögzít, módot ad annak megismerésére, hogy mennyi volt az egyes megyékből más megyébe elvándoroltak száma, s így a belső vándorlás révén melyik megye mennyit veszített vagy nyert. Minthogy az adatforrások csupán megyék (illetve városi törvényhatóságok) szerinti bontásban állnak rendelkezésre, a hat töredék megye népcseréjének bemutatására nincs lehetőség. Ami viszont a 16 osztatlan megyét illeti, terjedelmessége miatt kénytelenek vagyunk eltekinteni attól, hogy törvényhatóságokként részletezzük, hol volt a születési helye az odavándoroltaknak, illetve hol volt a lakhelye azoknak, akik a megjelölt megyékben születtek, de onnan elvándoroltak. Jóllehet az ekként részletezett adatok bizonyára árnyaltabb elemzésre nyújtanának lehetőséget, a 11. [50.] sz. tábla, mely az odavándorlók és elvándorlók számát, valamint a népcsere mérlegét csak összevontan szemlélteti, így is tájékoztat a belső vándor mozgásoknak a népességszám alakulására gyakorolt hatásáról. A tábla adatsorai rávilágítanak arra, hogy – bár a belső vándorlás egyes megyékben elég nagy tömegeket mozdított el szülőhelyéről – a történeti Erdély és a Partium 16 megyéjének viszonylatában a népcsere mérlege alig billent el, ami arra utal, hogy az oda- és elvándorlás javarészt e terület határain belül zajlott le.¹⁴

A bemutatott táblák alapján tehát arra lehet következtetni, hogy a jelenkori Erdély népességének fejlődési ütemét az első világháború előtti időszakban alapvetően két tényező

határozta meg: egyfelől – pozitív irányban – a viszonylag kedvező természetes szaporodás, másfelől – negatív irányban – a kivándorlás. A kivándorlás által okozott népvesztéséget nem ellensúlyozhatta sem a feltételezett – de számszerűleg felderíthetetlen – bevándorlás, sem a belső népcseré mérlegének egyenlege, mely feltehetően a hat töredék megye vonatkozásában is passzív volt.

JEGYZETEK

¹ HANÁK PÉTER: A dualizmus korának történeti problémái. Budapest, 1971. 26.

² BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest, 1969. 140–158. Ua. angol nyelven: Economic Development in East-Central Europe in the XIX, and XXth Centuries. New York–London, 1974.

³ MARTINOVICI, G. – ISTRATI, N.: Dicționarul Transilvaniei, Banatului și cerorlalte ținuturi alipite. Cluj, 1921. Nagy segítségünkre volt JAKABFFY ELEMÉR: Erdély statisztikája. Lugos, 1923 munkája, mely a népösszeírás községsoros adatait táblázatos formában közölte. *[A tábla, amire a tanulmány utal, valójában a 4. sz. tábla átszerkesztve, azzal a különbséggel, hogy ez a változat a jelenkori Erdély adatait két nagy területi csoport szerint összegezi: 1. A történeti Erdély a Partiummal (azaz a Királyhágóntúl és Szilágy megye), 2. Egyéb magyarországi részek. A szerk. megjegyzése.]*

⁴ A területi azonosság kérdésével kapcsolatban lásd a III.1. fejezet utolsó bekezdését.

⁵ Az 1880., 1900. és 1910. évi adatok megtalálhatók a vonatkozó népszámlálási kiadványokban, míg az 1890. évi népszámlálás községsoros adatait a Magyar Korona Országainak Helységnevtára 1892. évi kiadása 1–827. lapjain közli.

⁶ Mint többször említettük, 1869–1890 közt csak a polgári népesség adatai ismeretesek, míg az 1900–1910-es adatok az összes népességre vonatkoznak. ezért a népességfejlődés mértékét 1869–1910 viszonylatában a tábla a valóságosnál egy árnyalattal nagyobbobbnak mutatja.

⁷ A közgazdasági népsűrűségi index kiszámításának nehézségeit részletesen elemzi GOMBÁS GÉZA: Adalékok a dunavölgyi államok viszonylagos népsűrűségének kérdéséhez. = Statisztikai Tájékoztató. Budapest, 1946.

⁸ Az agrárnépsűrűség kiszámításának tökéletesített módszerét, amely mérlegeli a föld termőképességét és a művelési ágak helyi jelentőségét is, Schneller Károly dolgozta ki. Lásd SCHNELLER KÁROLY: Az agrárnépsűrűség számítás-módja. Miskolc, 1939.

⁹ VENCZEL JÓZSEF: A székely népfelesleg. = Hitel (Kolozsvár), 1942. 1. sz. 18–32.

¹⁰ Az adatok forrása THIRRING LAJOS: Magyarország népessége 1869–1949 között. = Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963. 7. sz. táblamelléklet.

¹¹ A népmozgalmi adatok forrása: A magyar szent kroona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 46. köt. Budapest, 1913.

¹² A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 67. köt. Budapest, 1918. Az 1914–15. évi adatok a Magyar Statisztikai Évkönyv vonatkozó kötetiben találhatók.

¹³ Erre vonatkozóan, valamint a valószínűsíthető bevándorlással kapcsolatban lásd THIRRING L.: i. m. 238–239. fejtegetéseit.

¹⁴ A törvényhatóságok egymás közti népcseréjére vonatkozó részletes és összefoglaló adatok, melyekből csak az összefoglaló adatokat használtuk fel a 11. [50.] sz. tábla szerkesztéséhez, megtalálhatók: Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 27. köt. Budapest, 1909. 24–57., valamint a Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 64. köt. Budapest, 1920. 22–67. Az 1880–1890. évi adatok ismertetését – minthogy akkor még a népességnek a későbbiekhez képest jóval kisebb hányadánál észlelhető a szülőföld elhagyása – mellőzhetőnek véltük. Egyébként az 1900. és 1910. évi adatok egybevetése is rávilágít arra, hogy a népesség évtizedről évtizedre fokozódó ütemben vált mozgékonyvá.